

Horváth János

Tormay Cécile: Emberek a kövek között

Regény, Budapest, Franklin-társulat, 1911. 240 l.

Tormay Cécile: A régi ház

Regény, Batthyány Gyula gróf rajzaival. Budapest, Singer és Wolfner, 1914. 259. l.

Budapesti Szemle, 1916. máj. (473. sz.), 310-16.

Tormay Cécile-nek már első regénye némi feltűnést keltett, s aki akkor biztató folytatást várt, az érdeklődve vehette kezébe a szerző új könyvét. A két regény együtt már határozott vonásokkal szabja meg Tormay Cécile írói jellemképét, s ami annak idején csak egy eredeti regénytárgynak, témaötletnek tetszett, az most már másodmagával komoly probléma gyanánt tűnik fel, mely huzamosan foglalkoztatja e számottevő tehetségű s érett értelmű írónőt s újabb és újabb megoldásra és művészi kifejezésre ösztökéli. Nem afféle közönséges, szórakoztató, vagy művészkedésre alkalmat nyújtó regénytárgyak az övéi: az életben adva lévő nagy kérdések azok, magyarságunkat is érdeklők; s ez a tárgyalásban nyilvánuló s komolyságra valló írói ambíció az, amit mindjárt bevezetőül illik elismernünk.

Közhely, hogy mióta csak emlékezni tud a történelem, megszámlálhatatlan idegen élet olvadt bele a magyar fajiságba; de mindkét részről mennyi ellenálló küszködéssel, minő áldozatok, mennyi egyéni szenvedés és lemondás árán? — mily titkolt sebekből szivárgott ki a fajiságunk kőfalát szilárddá ragasztó embervér? — hányszor s miért nem sikerült az egybeolvadás? — ezekkel a kérdésekkel nem igen szoktunk vesződni; de ezek érdeklik Tormay Cecilé-t. A fajkeveredés egyes végrehajtói, közvetítő egyénei; a sorsukat kiszabó lelki erőknek csendes, de elkerülhetetlenül áldozatot kívánó, öntudatlan, vagy titkolt tusakodásával: ezek az ő választott regényhősei és lélektani problémái.

Első regénye Horvátországban játszik, a Karszt kövei között. Jella, a kis kecskepásztor leány, „a nagy hegyek kóbor kis lelke”, öntudatlan boldogságban és öntudatlan nyomorban átélt gyermekkor után elvetődik falujából egy magyar pályához; a beteges, öregedő Balog Péter felesége lesz. Nemsokára új vasutas kerül a szomszéd őrházba, Réz András, a hallgatag, fiatal alföldi magyar, ki szeretőt vagy menyasszonyt hagyott odahaza. Idő teltével egyre közelebb kerül Jellához s a legény részéről állandó lelki váddal, saját lelkiismeretével való folytonos tusakodás között, Jella részéről pedig egyre növekvő, egyre türelmetlenebb és parancsolóbb szenvedélyességgel (olasz-szláv vér!) megindul egy veszedelmes, sohasem egészen zavartalan szerelmi idill s azzal végződik, hogy Réz András, betegsége miatt, szabadságra megy haza, a pusztára, melytől a szegény Jella, a köves hegyek e szép sziklavirága, mint valami távolról fenyegető vetélytárstól fél és irtózik. Nem is hiába. Réz András visszatér ugyan, de másodmagával: feleségestül s ezt előre tudatja is Balog Péterrel, aki meg Jellával közli. Réz András visszatér, de a vonat, amely visszahozza, Jella fiatal testén száguld keresztül.

Fajok találkozása, legprimitívebb műveltségű egyének szerelmében, e nagy probléma, elemi vonalakban, a tartalma ennek a regénynek. A beolvadás itt nem megy végbe. Itt az egymásnak valókat együvé fűző szerelem végzetes összeütközéssé válik. A nő a maga öntudatlan fajiságából semmit sem áldoz fel s emellett teljes egyéni kielégülésre tör a neki eladdig ismeretlen, szenvedélyes, nagy szerelemben: ő itt a követelő, a féltékeny, a lekötni, magába olvasztani hivatott fél. A férfi azonban már többet hozott magával hazulról, semmint arról le tudna mondani; őt már nemcsak vére, faji és természeti örökletessége fűzi a magyarsághoz, hanem az egyéni boldogságnak is egy otthon hagyott, örökké hívogató szép reménye. Enged az ellenállhatatlan szenvedélynek, mely itt a hegyek magányában őt magához öleli, de örökös belső tiltakozással, önváddal, menekülési szándékkal. Győz végül, de nem tiszta lelkiismerettel; megtér fajához, de nem erkölcsi válság és áldozat nélkül; vesztes a szegény nő, de ő mindenesztül elvész. Jella egy szegény, megsiratandó áldozata a másik faj győzelmének.

Tragédia ez, mely az egyén sorsát nagy elemi erők hánykolódásainak rendeli alá. S jól illik hozzá az az egyszerűség, mely, bár egész tárgykörét tisztán bevilágítja, mégis valójában csak e két főalak

íránt érdeklődik. S jól illik hozzá az a szimbolizáló hajlam, mely e két egyéni élet mögött természeti erők nagy küzdelmét sejteti, a vakmerő szláv hegyekét s az elsimult, hallgatag, nagy magyar alföldét; illik hozzá e szimbolizáló hajlam, amely azonban mindig eléggé diszkrét ahhoz, hogy fantasztikumká ne hígítsa a kézzel fogható valóságot, viszont eléggé meleg és lelket érő ahhoz, hogy mély ihlet és valódi költészet erejével hassa át az egész alkotást.

S most lássuk ugyanazt a problémát, más társadalmi körben, történelmi milieu-ben, más megoldással. Lássuk a második regényt.

A régi házat az öreg Ulwing Kristóf építette Pesten. Ősei Németországban éltek. Atyja jött Magyarországra, a XVIII. század végén s Pozsonyban telepedett meg. Regényünk a múlt század negyvenes éveiben veszi fel a család történetét. Ulwing Kristóf már ekkor nagyapa; Pesten lakik, abban a házban, melyet maga épített, jól kívül az akkori Pesten. Építőmester volt, szenvedélye az építés s lelkében már látta a várost, mely rohamosan terjedve, az ő házat is túl fogja majd özönlenni. Testben-lélekben szikár, erős, nagy akaratú, biztos számítású ember, józan, következetes, munkás német vér. Jelentékeny vagyona tesz szert, mellyel biztos alapot vethet családjá jövőjének. Ez az Ulwing még nem „beolvadt”, de már „meghonosodott” idegen. Német városban (Pozsonyban) nevelkedett, német városban (Pesten) vert gyökeret: a meghonosodás neki nem került az önmegtagadás, a lemondás áldozatába. Sőt egyéni érdekei is végkép idefűzik, ide a közös ellenség iránti gyűlölet is. Öreg testvérét az ellenség golyója teríti le, alkotásait az ellenség bombája dönti porba. 48/49 közös szenvedései és veszteségei végkép hozzánk kötik. Ekkor veszi le az iroda ajtajáról a „Canzellei” feliratot s írja ki helyette nagy erős betűkkel, hogy „Iroda”. Ő itt már itthon érzi magát s nem számít rá, hogy valaha visszatérjen ősei hazájába. Buzgalomban az idevalókat túlszárnyalva, sőt nekik példát adva, vesz részt a nagyszerű városteremtésben. Nem idomul, hanem hasznosan idomít s mikor nagy reális érzéssel munkál egyéni boldogulásán, ugyanakkor ritka lelki értékeket állít új hazája szolgálatába. De abban, amit ő itt létrehoz, s aminek mintegy szimbolikus megtestesülése az ő háza, az ekkor már „régí ház”: abban egyúttal hagyományt, megkötöttséget teremt a maga, immár másodízigen megnövekedett családjá számára. A régi ház, a családi üzlethelyiségül is szolgáló városi otthon az ő szimbolikus német hagyatéka: ez az, amihez az ő véreből való maradék fogytig ragaszkodni fog s ez az, aminek le kell majd omlania, végső áldozatul, végső önmegtagadásul, családjának a magyarságba való teljes felszívódásakor.

Ez azonban még várat magára egy ideig s nem következik el mindjárt az első nemzedékkel. Ulwing mester fia nem örökölte atyja erejét; mindent annak a rendelkezései után tett; feleséget is atyja szemelt ki neki; a szegény fiatalasszony korán elhalt, két kis árvát hagyva maga után. Ezek közül a fiú nem igen érdekel bennünket: ő csak könnyelműen folytatja azt, mit atyja gyámoltalanságból kezdett meg: az Ulwing-cég lejárátását, az Ulwing-vagyon elprédálását. A leány, Ulwing Kristóf unokája, a családi tűzhelyhez, a családi múlt minden emlékéhez legszívósabban ragaszkodó szegény kis Anna lesz a regény tulajdonképpeni hőse, a szenvedő lélek, ki családi örökölt tűzhelyét feláldozza a sors kényszerének. Illey Tamás, egy elszegényedett, földjét vesztett gentry-család sarja veszi el feleségül. Innen kezdve, rövid és teljesnek látszó boldogság után, egy lassú, néma és mind a sírig tartó mártíromságnak vagyunk tanúi s itt kezd feltűnni e második regényt témájának párhuzamossága az első regényével. Ott Réz András és Jella: itt Illey Tamás és Ulwing Anna. Illey Tamás titkolja, még felesége előtt is, hogy neki egy gyógyíthatatlan nagy bánata és sóvárgása van: az ősi földre vágyik vissza s a nélkül nem tud boldogan élni. Az üzlettel nem törődik, viszont Anna az ő fájó titkát nem találja ki. Íme az ellentét: Annát minden szál ide köti, a régi házhoz, a városi otthonhoz, Tamást minden a földhöz, a faluhoz vonzza. S nem hiszi egyik sem, hogy a másik megértené. A városi német polgárleány és a földjéhez nőtt magyar gentry-fiú nem értik meg egymást; a nő előtt titok férje nagy sóvárgása; hallgatagságát, vadászatra el-eltávozását (ilyenkor lopózik haza, a régi földre), szeretetlenségnek nézi s elidegenednek egymástól. Az eltitkolt s önként meg nem értett ösztönök félreértése ez. Sok-sok év telik el így; lejjebb-lejjebb száll az Ulwing-cég hitele, halnak a családtagok, kivész az Ulwing-név s már csak Anna él, kit Illey Tamásnének hívnak, két kis fiával s egyre komorabb, szívbajjal küszködő férjével. Egyszer csak Ille, az ősi birtok eladóvá válik; a régi ház árából talán meg lehetne venni; hosszas tépelődés után Tamás megvallja titkolt sóvárgását; Anna megriad: hiszen akkor itt kellene hagyni a régi házat! De

férje betegsége rohamosan halad; Anna elszánja magát a végső áldozatra; eladja házát a bagolyfejű tőzsde-zsidónak: megveszik Illét; de még nem mehetnek el, a szemközti házban vesznek ideiglenes lakást, ott ápolja nagybeteg férjét s mártír-tanúja lesz a régi ház bontásának. Férje, ki őt csak e végső áldozat nagyságából, későn ismeri meg igazán, már haldoklik: „Most már elmegyek. — Sírj, Anna, ez jó és bocsáss meg, ha tudsz. Nem értettelek, ezért volt olyan nehéz mellettem az életed...” Aztán szívére vonja Anna fejét: „Ide... közel, egész közel. Ez a tied volt, egyedül a tied.” Anna két halott között virrasztotta át az éjszakát: a férje... és a régi ház között. Illey Tamást holtan viszik haza Illére. Az illei házban, mintha ünnepre készülne, minden tele van virággal; az öreg kulcsárné magyarázza meg: „A mi jó urunk parancsa volt. Ő akarta, hogy minden virágot leszedjünk, ha az asszonyunk hazajön.” Anna „mintha egy rejtélyes mélységbe nézne, melyről eddig nem tudott. Most látott bele a Tamás lelkébe, most, mikor ideadott neki minden virágot, ami *nem a más földjén* termett”. Elborult e későn megértett lélek szerelmében s a visszahozhatatlan múlton tépelődött. „Ebben a pillanatban erős fiatal lépések tiportak bele a múltba. A kavicsos úton a nyári napsütésben az ő két szép fia járt. Utánuk nézett és lassan felemelte a fejét.” — Ez a két szép fiú hozza magával a vigasztaló jövőt, ők az ígéret földje, melyért szenvedni, áldozatot hozni, az önmegtagadás gyötrelmét vállalni érdemes volt.

Ezzel végződik egy Németországból ideszakadt családnak mintegy százéves története, mely szenvedéseken, könnyeken, egyéni életáldozaton át ömleszt idegen vért a felfogó, beolvasztó magyarságba. A fajkeveredésnek legemberibb s ezáltal legköltőibb értelmezése ez, mely a beolvadást egyéni lelki áldozatnak látja s mely, ha nem mondja is, de a maga természetes következményeként türelmet, rokonszenvet prédikál a beolvadásra elhívottak iránt s szeretetet azon történelmi alakulat iránt, melyet, helyesen vagy helytelenül, fajnak nevezünk, szeretetet iránta és kegyeletes ragaszkodást, mert tömérdek szeretet és még tömérdekebb szenvedés hozta létre. Tormay Cécile-nek érdeme, hogy a fajbeolvadásnak eddigi költészetünkben (*Új földesúr*) szinte idillikus és spontán egyéni odaadásból magyarázott folyamatát, a magyarságnak ez egyik legfontosabb történelmi tényét, ily tiszta lélektani és költői megvilágításba helyezte s emberi érdeklődésünket és rokonszenvünket e folyamat egyéni végrehajtói iránt felébresztette. Ami az öreg Ulwing Kristóffal történik, az még elég közeli rokona az *Új földesúr* történetének. De ami azután következik, egészen saját szemlélete *A régi ház* szerzőjének.

Az eddigiekhez meg kell jegyeznem, hogy a regény maga problémáról, beolvadásról, ennek feltételeiről sohasem beszél; nem tézises regény, nem oktatás; mindaz, amit elméleti megállapítás és értelmezés gyanánt közöltem belőle, önként, erőszakolás, fölösleges magyarázgatás nélkül leszűrődő eredménye a két regénynek. Tendenciátlan életábrázolat mind a kettő, de gondolkodóba is ejt.

Egyébként az egész regényben, részleteiben is, ugyanaz a szimbolizáló hajlam, mint az első regényben. Ez a régi ház él, mintegy egygé tapad Ulwing mester és Anna életével. A két oszlopember, mely kapuboltját tartja, minden bejövőt-kimenőt lát és megvigyáz; benéz a begördülő kocsi ablakán, látja a nászútra induló Annát, látja a háztól örök megválásra induló holtakat s az ő kidöntésük jelenti a régi ház és az Ulwing-család igazi végét. Anna a bontás utolsó estéjén lopva leszalad az utcára, hogy elbúcsúzzék az oszlopemberektől. „Lehajolt hozzájuk és az arcukba nézett... Úgy néztek ki, mintha meghaltak volna.”

Főalakjaiban, kivált a magyarokban, van valami figyelemre méltó eredetiség. A magyar ember szótalanságát, kevés szavúságát mindnyájan jól ismerjük, szinte faji bélyegnek tudjuk: „természete már ez magyar embereknek”. De Tormay Cécile azt kutatja: mi van e hallgatás mögött, mi játszódik le a szótalanság csendben s minő következményei vannak a társas együttélésben s különösen a családban? S a jellemrajz és lélektörténet meglepően finom adataival felelget e kérdésekre. Az ő regényeiben szinte szereplő, sorsintéző személy a csend is, mely a hallgatag együtt levők közt, a lelkek hőfoka szerint hol átmelegszik és szeretetre ihlet, hol kihűl s észrevétlen eltávolítja egymástól az összetartozókat. Réz András is, Illey Tamás is hallgatag, magukban rágódó, nem közlékeny magyar emberek. Szinte félnek a szótól, mintha az felbonthatatlan megpecsételést, sorsdöntést jelentene; máskor meg mintha — meg nem értéstől félve — szégyellnék kimondani, ami legbelsejüket marja. Magyar férfiakban ez csakugyan nagyon gyakori, költészetünk

legnagyobbjaiban sem ismeretlen vonás (Vörösmarty, Arany), e két regényben pedig valóságos faji tulajdonság gyanánt jelentkeznek, mely félreértések, elhidegülések kútfeje lesz s akadály a annak, hogy a más fajbeli nő egész lélekkel egyesülhessen velük. A magyar feleségek szinte már hozzánevelődtek az ilyen zárkózott természetű férjhez s tudnak vele bánni, kitalálják, mi a gondolatuk, mi bántja őket, valódi intuitív lélekismeretre tettek már szert férjük oldalán. Az idegen nő azonban, Tormay Cécile két nőalakja, hogy úgy mondjam: csak „szórol ért”. Jella a maga naivságában azt hiszi, hogy mikor Réz András hallgat, nem is gondol semmire s megdöbbenő fölfedezés rá nézve, mikor megtudja tőle, hogy haza, az Alföldre gondol, s már régóta emészti magát e gondolattal. Anna csak a férje halálos ágyán tudja meg, hogy egész élete egy nagy, az ősi föld visszaszerzésére sóvárgó gondolatban emésztődött el; csak most tudja meg, hogy Illey szerette őt, de volt egy másik szerelme is: a föld. Ha elébb szól, mikor az Ulwing-cég még sokkal jobban állt, mily könnyen ki lehetett volna elégíteni ezt a másik szerelmet s mily boldog lehetett volna amaz első is! Jella egyáltalán nem, Anna csak későn érti meg a szóvalan férfit. Pedig mindkét nő a maga neveltje mindabban, ami élet- és emberismeret lehet. Annát kisgyermek korától kezdve ismerjük a regényben s látjuk, hogy fejlődésének minden lépése egy-egy önerejéből való föleszmélés: ebben az egy dologban azonban vak marad egész a végső nagy csapásig.

Talán nagyon is egy oldalról mutattam be e két regényt, de a bennök vállalt művészi feladat komolyságára akartam mindenekelőtt felhívni a figyelmet. Ami a kivitelt illeti, az első regény a maga egyszerűbb koncepciójával talán áttekinthetőbb és lendületesebb; a másik, mely — ha egymás mellett is, egyidejűleg — három nemzedék sorsán vezet keresztül, zsúfoltnak s az anyag nagyságához képest kissé szaggatottnak tetszik. De ezt figyelemre méltó írói erények mérséklék: diszkrét tartózkodás a hatásos jelenetek olcsó kihasználásától, szoros takarékoság a jellemző történetfordulatok megválogatásában.